

FEİLİ SİFƏTLƏRDƏ ZAMAN KATEQORİYASININ İFADƏ ÜSULLARI (ELEKTRON MEDİANIN DİLİ ƏSASINDA)

XÜLASƏ

Media mühitindəki nüfuzunu günü-gündən artıran elektron media müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını da təbliğ edir. Dil qaydalarının praktik tətbiq vəziyyətini, xüsusilə dilin qrammatik qatında gedən prosesləri dəqiqliklə əks etdirə bilməsi onu önəmli mənbə kimi səciyyələndirir.

Məqalədə feili sifətlərdə zaman kateqoriyasının ifadə üsulları şərh olunmuşdur. Feili sifət şəkilçiləri struktur-semantik fərqlilikləri nəzərə alınmaqla hər üç zamana müvafiq qruplaşdırılmışdır. Onların medianın dilində işlədilmə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Feili sifət şəkilçilərindən düzgün və yerində istifadə qrammatik normanın əsas tələblərindən biri kimi xarakterizə edilmişdir. Məqalədə təhlilə cəlb olunmuş bütün nümunələr elektron medianın dilindən seçilmişdir.

Açar sözlər: elektron media, qrammatik norma, feili sifət, zaman kateqoriyası, şəkilçi.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin normalar sisteminin, xüsusilə onun mühüm komponenti sayılan qrammatik normanın tətbiqi vəziyyətinin praktik izlənilməsi baxımından elektron media əvəzsiz mənbədir. Təəssüf ki, müşahidələrimiz son dövrlər elektron media mühitində dil üçün təhlükəli sayıla biləcək meyillərin artdığını söyləməyə əsas verir. Media nümayəndələri aşkar edilmiş qrammatik nöqsanları çox vaxt veb-saytlar arasındakı rəqabət, hər hansı bir informasiyanı ilk və operativ çatdırmaq istəyi, bir sözlə, kommersiyaməqsədli səbəblərlə əlaqələndirsələr də, dilimizin sabitləşmiş qayda-qanunlarını bu sadalananların “qurban”ına çevirmək, əlbəttə, yolverilməzdir.

Dilimizdə qrammatik məfhum və kateqoriyalarla bağlı olan bütün formal göstəricilər – morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlər Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norması ilə tənzimlənir. “*Qrammatik məfhumlar dil hadisələri və təfəkkürün iştirakı ilə formalaşır, deməli, qrammatik norma şəkilçilərin, qrammatik kateqoriyaların işlənmə ardıcılığı, sözlərin sıralanmasının ümumiləşdirilməsi, dil hadisələrinin hamısına xas olan əlamətlər əsasında həmçinin dil hadisələri qrupunda birləşdirilməsindən ibarət olan məntiqi nəticədir*” [Saytların monitorinqi ilə bağlı hesabat: 2021, s.22]. Feili sifətlərdə zamanın ifadə üsulları, zaman məzmununu ifadə edən feili sifət şəkilçiləri, bir sözlə, feili sifətlərdə qrammatik zaman anlayışı da məhz bu məntiqi ümumiləşmənin tərkib hissəsidir.

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Nitq mədəniyyəti və monitorinq şöbəsi (doktorant)
Email: semaveliyeva95@mail.ru

Bildiyimiz kimi, feilin şəxssiz, başqa adla təsriflənməyən formaları içərisində xüsusi yer tutan feili sifət hibridməzmunlu olmaqla özündə iş, hərəkət və əlamət xüsusiyyətlərini birləşdirir, atributivləşərək sifətin keyfiyyətlərini qazana bilir. O, cümlədə ifadə etdiyi məna, işlədildiyi yer, cavab verdiyi sual, daşdığı funksiya və s. baxımından sifətə yaxınlaşsa da, hər şeydən əvvəl mahiyyətə feil, daha dəqiq desək, onun aldığı bir formadır. Feili sifəti belə – feilin aldığı başqa bir qəlib kimi düşünəndə onun şəxs, şəkil və zaman şəkilçiləri qəbul edə bilməməyinin əsl səbəbi aydın olur. “... bunlar feildir və feilin əsas xüsusiyyətlərini, bütövlükdə semantikasını tam saxlamaqla yalnız təsriif formalı feillərdən – yəni şəxslif formadan fərqlənir. Odur ki, feilin əsas xüsusiyyətlərindən – təsirlik, növ və inkarlıqdan danışıarkən “feili sifət də feil kimi” yox, “feili sifət də şəxslif feillər kimi” demək məntiqlidir” [Kazımov: 2010, s.277]. Onların bildirdiyi əlamət, keyfiyyət məzmunu belə birbaşa hərəkətlə bağlı olur. Deyilənlərdən aydın olur ki, feili sifət feilə məxsus bütün əsas xüsusiyyətləri (təsrif əlamətləri istisna olmaqla) daşıya bilir. Bu xüsusiyyətlərdən biri də feilin zaman kateqoriyasıdır. Lakin sözügedən kateqoriya, təəssüf ki, çox zaman yanlış olaraq sadəcə şəxslif feillərə aid hesab edilir.

Bəs elektron media mühitində bu məsələ necə tənzimlənir? Cümlə və ya birləşmə tərkiblərində feili sifətlərdən istifadə olunarkən zaman kontekstinə diqqət yetirilirmi? Onlayn medianın dili üzərində aparılmış monitorinqlərin nəticələri göstərir ki, bəzi hallarda yazı müəllifləri feili sifətlərin də zaman məzmunu ehtiva edə bildiyinə diqqət yetirmir, morfoloji göstəriciləri cümlənin quruluş və məzmununa görə yox, təsadüfi şəkildə seçirlər. Feili sifətlərin hər üç (keçmiş, indiki, gələcək) zamana müvafiq qrammatik formalarla düzəldiyini və onlardan düzgün istifadənin qrammatik normanın əsas tələblərindən biri olduğunu unudurlar.

Əslində isə feili sifət şəkilçiləri zaman məzmunu ifadə etmə baxımından üç istiqamət üzrə qruplaşır:

1. Keçmiş zaman məzmunlu feili sifətlər
2. İndiki zaman məzmunlu feili sifətlər
3. Gələcək zaman məzmunlu feili sifətlər

Unutmaq olmaz ki, feili sifətlər, eləcə də onlardan düzələn tərkiblər “*təyin olunan əşyanın zamanla bağlı əlamətini, keyfiyyətini, vəziyyətini bildirir, müvafiq zaman şəkilçiləri qəbul edir*” [Əhmədli: 2014, s.54]. Belə ki, feili sifət düzəldən şəkilçilər içərisində mahiyyət etibarilə -an² indiki, -mış⁴ keçmiş, -acaq² gələcək zaman məzmunu ifadə edir. Daha dəqiq desək, “yazılan əsər” ifadəsi indiki, “yazılmış əsər” ifadəsi keçmiş, “yazılacaq əsər” ifadəsi gələcək zaman məzmunu daşıyır. “*Nitq prosesində bunların bir-birinin əvəzinə işlədilməsi kobud morfoloji pozuntu olmaqla bərabər, ciddi məntiqi yanlışlığa və üslubi qarışıqlığa gətirib çıxarır. Beş yüz il əvvəl tikiləcək bina deyimi necə yanlışdırsa, beş yüz əvvəl tikilən bina da eyni dərəcədə absurddur*” [Əhmədli: 2014, s.56].

İndi isə deyilənləri praktik nitq faktları əsasında nəzərdən keçirək:

“Kitabsevərlər qeyd edilən tarixlərdə Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin mühafizə olunduğu MEK-də oxucular üçün yaradılmış şəraitlə, göstərilən xidmətlərlə, zəngin kitab fondu, elektron kataloq, kitabxana sistemləri və s. ilə yaxından tanışlıq imkanı əldə edəcəklər” [<https://science.gov.az>].

Onlayn medianın dilindən seçdiyimiz bu nümunədə dörd feili sifət (qeyd edilən, mühafizə olunduğu, yaradılmış, göstərilən) işlədilmişdir. Onlardan ikisi (qeyd edilən, göstərilən) indiki, digər ikisi isə (mühafizə olunduğu, yaradılmış) keçmiş zaman məzmunu ehtiva edir. Cümlədə “qeyd edilən tarix” birləşməsinin feili sifət şəkilçisi tamamilə doğru seçilib. Belə ki, burada söhbət əvvəlki vaxtlarda qeyd edilmiş, yaxud sonrakı günlərdə qeyd ediləcək tarixdən yox, elə məqalənin özündə (nümunədən əvvəlki cümlədə) təqdim olunan vaxt intervalından gədir.

Nümunədə zaman məzmunu etibarilə doğru işlədilmiş digər bir feili sifət “Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin mühafizə olunduğu MEK-də” birləşməsinin tərkibindədir. Bəllidir ki, mədəni irsin mühafizəsi bu kitabxana təsis edildiyi gündən onun əsas fəaliyyət istiqamətlərindədir, yəni mətnin yazıldığı vaxtdan xeyli əvvələ təsadüf edir. Odur ki, sözügedən feili sifətin məhz keçmiş zaman məzmunlu şəkilçi (-duğu) qəbul etməsi tam təbiidir.

“Oxucular üçün yaradılmış şərait” ifadəsindəki feili sifət şəkilçisi də yazı müəllifinin qrammatik zaman anlayışına bələdliyindən xəbər verir. Belə ki, “Açıq qapı” günlərində iştirak edəcək şəxslərin tanışlıq imkanı əldə edəcəkləri şərait MEK-də artıq çoxdan yaradılıb və bu baxımdan feili sifətin (-mış) şəkilçisi ilə düzəlməsi təəccüb doğurmur. Cümlədəki sonuncu feili sifət (göstərilən) də doğru olaraq indiki zaman məzmunlu şəkilçi (-ən) ilə işlədilib. Aydındır ki, mərkəzə gələcək qonaqlar orada olarkən müəyyən xidmətlərlə tanış olacaqlar və bu xidmətlər əvvəlcədən yox, elə onlar orada olarkən göstəriləcək. Məhz bu baxımdan “yaradılmış şərait” ifadəsi nə qədər məntiqli seçilmişdisə, “göstərilən xidmət” ifadəsi də o qədər yerindədir. Göründüyü kimi, təqdim edilən nümunə şəkilçilərin məzmunu uyğunlaşdırılması baxımından uğurlu nitq faktıdır.

Şəkilçiləri düzgün müəyyənləşdirilmiş feili sifətlərin işlədildiyi digər bir nümunəyə baxaq:

“... Həmkarlar İttifaqı sistemində aparılan islahatlar, qarşıda duran vəzifələr və görülməli işlər haqqında danışılıb, verilən sualları cavablandırılıb” [<https://science.gov.az>]. Keçirilən iclasın press-relizi olaraq paylaşılan məqalədə “verilən suallar” ifadəsindəki feili sifət şəkilçisi tam doğrudur. Bu onu göstərir ki, iclasda verilən suallar elə iclasda da cavablandırılıb. Bundan başqa, cümlədə görülməsi gələcək üçün nəzərdə tutulmuş işlərdən bəhs edən natiqin gələcək zaman məzmunlu “görüləcək” feili sifətindən istifadə etməsi də kontekstə tam uyğundur. Mətnə aparılan islahatlardan və qarşıda duran vəzifələrdən indiki zaman göstəriciləri ilə danışılması da təəccüb doğurmur. Beləliklə, haqqında danışdığımız cümləni də qrammatik normanın tələblərinin gözlənilməsi düzgün nitq nümunəsi hesab etmək olar.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, monitorinqlər zamanı bu qəbildən olan nümunələrin bəzilərində, çox güman ki, “qarşıda” sözünün ifadə etdiyi gələcək məzmunu səbəbindən “duracaq” feili sifətindən istifadə hallarına rast gəldik:

“*Qarşıda duracaq işlər haqqında məlumat verildi*”
[<https://bakimektebleri.edu.az>].

“*Universitet kitabxanasının qarşıda duracaq vəzifələri böyükdür*”
[<https://adu.edu.az>].

Bu formanın niyə doğru olmadığını bir neçə səbəblə izah edək: Əvvəla, “qarşıda duracaq” birləşməsi o mənanı ifadə edir ki, işin nəinki icrası, məqsəd kimi müəyyənləşməsi belə gələcək üçün nəzərdə tutulub. Halbuki gələcək üçün planlaşdırılan iş və ya vəzifə bu günün qarşısında duran tələbdir. Yəni icrası gələcək zaman üçün düşünülərsə də, məqsəd kimi o artıq bu gündən qarşıya qoyulub. İkincisi, onun perspektiv üçün düşünüldüyünü onsuz da “qarşıda” sözü öz üzərinə götürürsə, gələcək məzmunlu əlavə bir şəkilçiyə nə ehtiyac var?! Axı iş və ya vəzifə ona görə bu gün qarşıda durur ki, sabah yerinə yetirilsin.

Monitorinqlər zamanı tərkibindəki bütün feili sifətlərin yanlış morfoloji göstəricilərlə işləndiyi nümunələrə də rast gəldik:

“*Əhməd Cəmilin toylarının 20 illiyi münasibətilə bahalı hədiyyə almağı söz verən xanımı ondan hədiyyə yox, məhz “Faust”un yeni cildini istəyir¹*”
[Saytlarımız monitorinq aynasında: 2023, s.190].

Nümunədə bəhsi keçən şəxslərdən hadisənin keçmiş zamanda baş verdiyi dərhal bəlli olur. Məzmunun anlaşılır ki, mərhum xalq şairi toylarının 20 illiyi münasibətilə xanımına bahalı hədiyyə almaq barədə söz verir. Yazı müəllifi isə belə bir maraqlı xatirəni çox sonralar qələmə aldığı üçün “söz verən” yox, “söz verdiyi” feili sifətindən istifadə etməli idi. Maraqlıdır ki, “söz verdiyi” feili sifəti keçmiş zaman məzmunlu şəkilçi ilə işlədilsə belə, özündən sonra gələcək zaman məzmunu tələb edir. Bu isə “söz vermək” frazeoloji birləşməsinin öz təbiətindən irəli gəlir. Belə ki, biz nəyinsə sözünü keçmişdə və ya indi versək belə, onun icrasını nisbətən sonrakı (gələcək) zaman üçün düşünürük. Məs.: “yaxşı oxuyacağına söz verən şagird” ifadəsini “yaxşı oxuduğuna söz verən”, yaxud “yaxşı oxumağa söz verən şagird” birləşmələri ilə əvəzləsək, bu olduqca absurd səslənər. İndi isə nümunənin redaktə olunmuş variantına nəzər salaq:

“*Əhməd Cəmilin toylarının 20 illiyi münasibətilə bahalı hədiyyə alacağına söz verdiyi xanımı ondan hədiyyə yox, məhz “Faust”un yeni cildini istəyir*”.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzən keçmişdə baş vermiş hər hansı bir hadisədən danışarkən və ya yazarkən indiki zaman şəkilçili feillərdən istifadə olunur ki, bu heç də norma pozuntusu deyil. Belə ki, keçmiş zaman məzmunlu bir fikrin indiki zaman şəkilçisi ilə ifadə olunması (məs.: “*Nizami yazır ki, hətta suyun belə artığı*”

¹ Seçilmiş nümunələrdə digər norma pozuntuları redaktə olunmuş şəkildə təqdim edilmişdir.

ziyandır”) üslubi cəhətdən mümkündür və yuxarıdakı indiki zamanlı feil (istəyir) də məhz bu qəbildəndir.

Medianın dilində feili sifətlərlə bağlı daşlaşmış qrammatik səhvlərdən biri də onların zaman məzmunundan asılı olmayaraq yalnız $-an^2$ şəkilçisi vasitəsilə işlədilməsi, bu prosesdə $-miş^4$, $-acaq^2$ şəkilçilərinin arxa plana atılmasıdır. $-an^2$ şəkilçisi ilə düzələn feili sifətlər “... *başlıca olaraq, indiki zaman mənasını ifadə etdikləri kimi, bəzən də ümumi zamanlılıq bildirir*” [Hüseynzadə: 2007, s.186] və məhz bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar bu şəkilçini zaman kateqoriyası ilə uyğunluğu olmayan şəkilçi hesab edirlər:

“Redaktəyə **ehtiyacı olan** məqalələr zənginləşdirilir”
[<https://www.science.gov.az>].

“Sözə həssas **yaşanan** adamdır” [https://axar.az].

Göründüyü kimi, nümunələrdə fərqləndirilmiş feili sifətlər sanki hər üç zamana məxsus cəhətləri ehtiva edir. “*Bu forma işlədiləndə konkret olaraq indiki zaman nəzərdə tutulmur. Ondan nəyinsə hər vaxt, təkrarən baş verəməsinə bildirmək, nəyinsə ümumən həqiqi olmasını, ümumi qanunauyğunluğu ifadə etmək üçün istifadə edilir*” [Əhmədli: 2014, s.57]. Deyilənlərə rəğmən unutmaq olmaz ki, baş vermiş, baş verən və ya baş verəcək hadisələrdən həmişə ümumi (davamlı) zaman məzmununda bəhs etmək doğru deyil. Feili sifətlərdə bu məzmun əsasən bədii dildə məqbul hesab edilir:

“*Bizsiz yazılmışdı bu tale, bu bəxt,*

Sapandıdan atılan bir cüt daşığı biz” [Ramiz Rövşən: 2019, s.147].

Məsələn, buradakı “atılan” sözü başqa bir morfoloji göstərici ilə işlədilsəydi, şeirin ifadəliliyi azalardı. Eləcə də Anarın “Ağ liman” povestindən seçdiyimiz “*Ucsuz-bucaqsız çöllər, alaçıqlar, susayıb göl, çay kənarına gələn at ilxıları...*” [Anar: 2004, s.22] cümləsində “gələn” sözünü başqa morfoloji göstəricili feili sifətlə əvəz etsək, nəticə bu qədər uğurlu alınmazdı.

$-an^2$ şəkilçisi ilə düzələn feili sifətlərdə bəzən sifət rolunun, başqa sözlə təyin funksiyasının dominantlıq təşkil etməsi də onları zaman məzmunundan uzaqlaşdırır. “*-an (-ən) şəkilçisi məlum, qayıdış, qarşılıq-müştərək və icbar növdən olan feillərin üzərinə əlavə olunmaqla iş görəni işlə əlaqədə təyin edir*” [Hüseynzadə: 2007, s.185]:

“*Tədbirdə şərab istehsalı və satışı ilə məşğul olan şirkətlərin nümayəndələri və iş adamları iştirak ediblər*”.

“*Yaşanan söz-söhbətlər unudulub*” [https://teleqraf.com].

Nümunələrdən də görünür ki, fərqləndirilmiş “şərab istehsalı və satışı ilə məşğul olan” feili sifət tərkibi, eləcə də “yaşanan” feili sifəti sintaktik vəzifələri baxımından sifətdən, demək olar ki, fərqlənir.

Bütün hallarda $-an^2$ şəkilçisi indiki zaman məzmunlu feili sifətlərin əsas göstəricisidir və cari (danışılan) vaxta aidlik ifadə edir:

“*Xatırladaq ki, ölkəmizdə cəmi 1 şagirdin təhsil aldığı 7 məktəb olsa da, şagird sayı 4000-dən çox olan 10 məktəb də var*” [https://qafqazinfo.az].

“Burada Mirzə Fətəlinin həyat və fəaliyyətini əks etdirən fotomateriallar, o dövr mədəniyyətimizə aid nümunələr qorunub saxlanılır” [<https://report.az>].

Nümunələrdən aydın olur ki, fərqləndirilmiş sözlər (feili sifət və feili sifət tərkibi) danışılan vaxta aid olan əlamətləri ehtiva edir. Belə ki, şagird sayının 4000-dən çox olması məqalənin yayımlandığı vaxt üçün olan statistik göstəricidir və ya muzeydə qorunub saxlanılan fotomaterialların tarixi nə qədər qədim olursa olsun, əks etdirdiklərini onlara baxdığımız zaman görürük.

İndi isə bu istiqamətdə aşkar etdiyimiz norma pozuntularına diqqət yetirək:

*“O, 1918-ci ildə əldə edilmiş müstəqilliyin ömrünün qısa olmasına baxmayaraq, **görülən (görülmüş)**² işlərin demokratik dövlətçilik ənənələrinin formalaşması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini söyləyib...”* [<https://science.gov.az>].

*“Vurğulanıb ki, muğam aləminin mükəmməl bilicisi **olan (olmuş)** və tar ifaçılığının sirlərinə dərinlən **ziyələnən (ziyələnməmiş)** yüksək istedadla malik sənətkar xalqımızın bu misilsiz mədəni-mənəvi irsini bütün fəaliyyəti boyu klassik ənənələrə sədaqətlə qoruyaraq yaşadıb”* [<https://report.az>].

*“... xəbər verir ki, 1923-cü ilin mayında **tamamlanan (tamamlanmış)** “Qız qalası əfsanəsi” ilk dəfə yalnız bir ildən sonra – 1924-cü il mayın 27-də tamaşaçılara təqdim edilib”* [<https://azertag.az>].

AXC dövründə (1918–1920) görülmüş işləri şərh edərkən “görülən”; çoxdan (1973-cü ildə) dünyasını dəyişmiş bir sənətkar haqda danışarkən “olan”, “ziyələnən”; 1923-cü ildə çəkilişi yekunlaşmış bir filmdən bəhs edərkən “tamamlanan” feili sifətlərindən istifadə nə dərəcədə doğru sayıla bilər?!

Aşağıdakı nümunələrdə isə müqavilə müddətlərinin başa çatması səbəbindən klubun düşərgəsini tərk etmiş oyunçular haqda danışılan zaman “müqavilə müddətləri başa çatmış” feili sifət tərkibindən istifadə edilməli deyildimi?! Və yaxud 31 may tarixində yayımlanan bir xəbərdə 12 may tarixində keçirilmiş imtahanın bəhs olunursa, “keçirilən” feili sifətinin işlədilməsi hansı dil məntiqinə sığır?!

*“Müqavilə müddətləri **başa çatan (başa çatmış)** əcnəbi oyunçular cari mövsümün ardından klubun düşərgəsini tərk ediblər”* [<https://report.az>].

*“Mayın 12-də **keçirilən (keçirilmiş)** Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) imtahanından qeyri-məqbul alan abituriyentlərə də yay qəbul imtahanına qeydiyyatdan keçməyə icazə verilir”* [<https://report.az>].

Cümlələrdə xüsusi kəlmələrin – açar sözlərin yer alması da feili sifət şəkilçilərinin zamana uyğun seçilməsində mühüm rola malikdir:

*“**Bu gün** redaktorlara **təqdim edilən** məqalələrin əksər hallarda əsas mövzusu sosial problemlər olur”* [<https://azvision.az>].

² Qalın şriftlə fərqləndirilən sözlərdən birincisi qrammatik qüsurlu, ikincisi (mötərizə içərisində verilən) isə onun düzgün qarşılığıdır.

“Hazırda birinci sinifdə oxuyan Zəhranı digər məktəblilərdən fərqləndirən onun sinif yoldaşlarının olmamasıdır” [<https://axar.az>].

Nümunələrdə işlədilmiş “bu gün” və “hazırda” sözləri məhz bu qəbildəndir.

Keçmiş zaman məzmunlu feili sifətlər içərisində **-miş**⁴ şəkilçisi vasitəsilə düzənlər xüsusi yer tutur. Omonimlik səciyyəsi də daşıyan bu şəkilçi elə feili sifətlər yaradır ki, onların ifadə etdiyi əlamət keçmişdə baş vermiş hərəkətlə birbaşa bağlı olur. Sözügedən morfem formaca tam eyni olduğu nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən işlənmə yerinə, sualına, sintaktik vəzifəsinə və substantivləşmə “bacarığına” görə fərqlənsə də (çəkilməmiş film; Film çəkilməmişdir), onun keçmiş zaman məzmununu özündə saxlayır. Deyilənlərdən aydın olur ki, hər hansı bir cümlədə keçmiş zaman motivini qorumağın əsas şərtlərindən biri eynimotivli feili sifət şəkilçilərindən istifadədir. Bəs medianın dili üzrə apardığımız müşahidələr nəyi göstərdi? Nümunələrə nəzər salaq:

*“Statistika göstərir ki, bizlər yüz il əvvəl **yaşayan** babalarımızdan çox da qabağa getməmişik”* [Saytlarımız monitoring aynasında: 2023, s.392].

*“Burada müxtəlif dövrlərdə muzeyi **ziyaret edən** dövlət xadimlərinin fotosəkilləri də var”* [<https://report.az>].

*“... Səlim Turan ənənəvi sənəti müasir incəsənətin mücərrəd cizgiləri ilə uzlaşdırmağa hələ çox gənc yaşlarından **başlayan** rəssam idi”* [<https://qaynarinfo.az>].

Birinci cümlədə “yüz il əvvəl yaşayan babalarımız” birləşməsi dərhal nəzərə çarpır. Deyək ki, müəllif “babalarımız” sözündəki qədimlik çalarını duya bilməyib. Bəs “yüz il əvvəl” ifadəsi də mi ona kömək etməyib?! Axı “dili duya bilən” hər kəs üçün bu sözlər kifayət qədər uğurlu ipucularıdır.

İkinci nümunədə də feili sifət şəkilçisi seçiminə təəccüb etməyə bilmirik. Cümlənin məzmunundan aydın olur ki, əvvəlki zamanlarda çəkilməmiş fotosəkillər cari zamanda nümayiş olunur. Belə ki, söhbət müxtəlif zamanlarda muzeyi ziyarət etmiş şəxslərin fotosəkillərindən gedir. Deməli, cümlədəki “muzeyi ziyarət edən” birləşməsi “muzeyi ziyarət etmiş” şəklində verilməli idi.

Sonuncu cümlədə 1915–1994-cü illərdə yaşamış məşhur heykəltaraş-rəssam Səlim Turandan və onun peşəkar yaradıcılığa olduqca erkən yaşlardan başlamağından bəhs olunsa da, işlədilən feili sifət şəkilçisi yanlış olaraq yenə indiki zaman məzmunludur.

Bəzən isə cümlələrdə keçmiş zaman məzmunu tələb edən açar sözlərin olmasına baxmayaraq, indiki zaman feili sifətlərindən istifadə olunur ki, bu zaman qüsur daha kəskin görünür:

*“Milli Hidrometeorologiya Xidmətinin mayın 25-i saat 13:00-a olan məlumatına əsasən, **öncədən verilən** narıncı xəbərdarlığa uyğun olaraq Gəncə – Qazax bölgəsində güclü külək əsir”* [<https://apa.az>].

*“**Ötən gün** meydan sahiblərinə **yenilən** (0:3) komanda Bakıdakı I turda Rumıniya və Ukraynaya da eyni hesabla uduzub”* [<https://report.az>].

Fərqləndirilmiş sözlər arasındakı paradoks dərhal diqqət çəkir. Halbuki nümunələrdə “öncədən verilmiş”, “ötən gün yenilmiş” ifadələri işlədilsəydi, feili sifətlərin zamanı cümlənin ümumi məzmunu ilə tam eynilik təşkil edərdi.

Unutmaq olmaz ki, indiki zaman məzmunlu feili sifət tələb edən cümlələrdə -miş⁴ şəkilçisinin istifadə olunması ilə qrammatik normanın tələbi yenə pozulur:

“Məntiq elmi biliklərə, kəşflərə, dünyanın dərkinə açılmış (açılan) pəncərədir” [<https://tehsiljurnali.az>].

Məntiq elminə verilən bu tərif olduqca maraqlı və poetik olsa da, işlədilən feili sifətin zamanı anlaşılmazlığa səbəb olur. Belə ki, hər zaman – yəni təkcə dünən yox, elə bu gün də öz aktuallığını qoruyan bir elm haqda danışırkən keçmiş zaman şəkilçili feili sifətdən istifadəyə nə lüzum var?!

Keçmiş zaman məzmunlu feili sifət şəkilçilərindən biri də çoxvariantlı və çoxistifadəli **-diq⁴** şəkilçisidir. Bu şəkilçi vasitəsilə düzələn feili sifətlər əsasən təyin, substantivləşən zaman mübtədə və ya tamamlıq, qoşmalarla bir işlədikdə isə zərflik vəzifələrində çıxış edir. Sadəcə mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birlikdə işlənən bu morfem də hərəkətlə əlaqəli əlamətin əvvəlki zamanlara (danışılardan əvvəlki) aidliyini göstərir:

“Muzeydə onu da öyrəndik ki, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, şair və maarifçi Mirzə Şəfi Vazehin yaratdığı “Müdrilər dərnəyi” də Mirzə Fətəli Axundzadənin sağlığında bu binada fəaliyyət göstərmiş” [<https://report.az>].

“Bu fikirlərin yer aldığı yazıya elə muzeydə, Axundzadənin qonaq otağında da rast gəlmək olar” [<https://report.az>].

“Müğənni “Qonaqcanlı” verilişində illər əvvəl qalmaqla yaşadığı Xalq artisti ilə münasibətdən danışmış” [<https://teleqraf.com>].

Yuxarıdakı cümlələrin hər biri şəkilçidən düzgün və yerində istifadəyə dair faktlar olsa da, təəssüf ki, norma pozuntularına səbəb olan nümunələr də az deyil:

““Fanta” butulkasındakı kimyəvi maddənin sərirləşdirici içki olmasını (olduğunu) ehtimal edərək içməsi nəticəsində ölüb” [Saytlarımız monitoring aynasında: 2023, s.327].

“Son dövrlərdə müəllimlərin şagirdlərdən pul tələb etdiyi (etməsi) ilə bağlı səs yazıları yayılmaqdadır” [Saytlarımız monitoring aynasında: 2023, s.290].

“... Fondun türk dövlətləri arasında həmrəyliyin gücləndirilməsi, türk xalqlarının mədəni dəyərlərinin, zəngin keçmişinin və tarixinin beynəlxalq miqyasda təbliği istiqamətində göstərdiyi fəaliyyətini, eləcə də təşkilatın üzv dövlətlər və qeyri-üzv dövlətlər arasında körpü rolunu oynadığını (oynamasını) təqdir edib” [Saytlarımız monitoring aynasında: 2023, s.190].

Nümunələrdəki norma pozuntularından və onların düzgün qarşılıqlarından da görüldüyü kimi, hər bir feili sifət şəkilçisinin özünəməxsus semantik xüsusiyyəti var və zaman məzmunu həmin xüsusiyyətlərlə birbaşa əlaqəlidir. Feili sifətlərdə qrammatik zamanın düzgün ifadə formasını tapmaması həm cümlənin quruluşuna xələl gətirir, həm də çatdırılması nəzərdə tutulan fikri müəyyən qədər təhrif edir.

Aşağıdakı nümunədə isə həmcinsliyin pozulduğunu, yəni “və” ilə bağlanan hissələrin hər birində fərqli formalardan istifadə olunduğunu görürük:

“... onun otağının arxadan bağlı **olması (olduğunu)** və otaqdan qoxunun **gəldiyini hiss edərək şübhələniblər**” [Saytlarımız monitoring aynasında: 2023, s.200].

Bəzi nümunələrdə isə feili sifətlər arasında mənə – zaman uyğunsuzluğu müşahidə etdik. Məsələn, aşağıdakı cümlədə işlədilən 6 feili sifətdən 4-ü keçmiş (tanımadığımız, yaşadıkları, olduqlarını, qaldığı), 2-si isə indiki zaman (qazanan, bilən) məzmunlu şəkilçi ilə düzəlib. Doğrudur, müxtəlif zaman mənalı feili sifətlərin eyni cümlədə işlədilməsində heç bir yanlışlıq yoxdur. Lakin eyni şəxsləri təyin edən feili sifətlərin ayrı-ayrı zaman məzmunlu şəkilçilərlə işlədilməsi qeyri-təbiiidir:

“...**“Tanımadığımız azərbaycanlılar” rubrikasında yaşadıkları ölkələrdə məşhurluq qazanan, amma azərbaycanlı olduqlarını çox az adam bilən, əksəriyyətinin isə bundan xəbərsiz qaldığı şəxsiyyətlər haqda məlumatlar təqdim edilir**” [<https://teleqraf.com>].

Şəkilçilər arasındakı bu disharmoniya – semantik və şəkli fərqlər cümləni qarışıq formaya salıb. Onun semantik-üslubi cəhətdən doğru forması isə belə olmalı idi:

“...**“Tanımadığımız azərbaycanlılar” rubrikasında yaşadıkları ölkələrdə məşhurluq qazanmış, amma azərbaycanlı olduqlarını çox az adamın bildiyi, əksəriyyətinin isə bundan xəbərsiz qaldığı şəxsiyyətlər haqda məlumatlar təqdim edilir**”.

Feili sifət şəkilçilərinin üçüncü qrupunu gələcək zaman anlayışı bildirən şəkilçilər (-acaq², -mal², -ası²) təşkil edir. Feilin gələcək zamanı ilə birbaşa bağlı olan bu şəkilçilər hərəkətə aid əlamətin sonrakı vaxta aidliyini bildirir. Forma etibarilə gələcək zamana uyğun gələn və bir-birləri ilə antonimlik təşkil edən -ar², -maz² feili sifət şəkilçiləri isə daha çox ümumi zamanlılıq məzmunu daşıyır. Onlardan düzələn feili sifətlər tədricən təsdiqdə və ya inkarda işlənmə funksiyasını itirməklə yanaşı, məzmunca qeyri-qəti gələcək zamandan uzaqlaşır, sifətləşməyə doğru istiqamətlənir (məs.: yanar çıraq; Çıraq yanar).

Təhlillər göstərir ki, gələcək zaman məzmunlu feili sifətlərin istifadəsində yol verilən yanlışlıqlar daha çox -acaq² şəkilçisi ilə bağlıdır. “-acaq (-əcək) şəkilçisini müxtəlif növdən olan feillərin, xüsusən məlum və məchul feillərin üzərinə əlavə etməklə feili sifətlər əmələ gəlir. Bu feili sifətlərin məzmununda gələcək zaman çalarından başqa bir də bütün zamanlara aidlik mənası təsəvvür edilir: olacaq iş, gələcək zaman, oxunacaq material, alınacaq şey, görülməyəcək iş, deyilməyəcək söz, baş tutmayacaq iş və s.” [Hüseynzadə: 2007, s.187]. Qəti gələcək zaman şəkilçisi ilə eyni kökdən olan bu şəkilçi, əslində, onun zaman motivini tam ehtiva edir:

“Növbəti qəbul imtahanlarında **iştirak edəcək** abituriyentlərin bir daha nəzərinə çatdırırıq ki, sənədlərlə (şəxsiyyət vəsiqəsinin əsli və buraxılış vəərəqəsi) bağlı diqqətli olsunlar” [<https://dim.gov.az>].

“İmtahana buraxılış vərəqəsi”ndə imtahanın **keçiriləcəyi** tarix, şəhər (rayon), bina, zal, başlanma vaxtı və abituriyentin imtahan binasına gəlmə vaxtı və s. məlumatlar qeyd olunub” [<https://dim.gov.az>].

“Üç lent və iki topla hərəkəti bitirdikdən sonra hakimdən **gələcək** xalı gözləyirdik” [<https://azertag.az>].

Bəzən isə bu şəkilçinin əvəzinə tamam başqa zaman məzmunlu feili sifət şəkilçisinin işlədildiyinin, ya da bu şəkilçidən yersiz və yanlış istifadə olunduğunun şahidi oluruz:

“Lakin həmin abituriyentlər iyunun 30-da keçiriləcək II Azərbaycan dili imtahanından qeyri-məqbul **aldıqları (alacaqları)** təqdirdə müsabiqəyə buraxılmayacaqlar” [<https://report.az>].

Medianın dilindən aşkarladığımız bu nümunəyə nəzər saldıqda görürük ki, şəkilçinin düzgün seçilməməsi səbəbindən cümlə qrammatik cəhətdən naqisdir. Əvvəla, keçirilməsi gələcək üçün nəzərdə tutulan bir imtahanın nəticəsi necə keçmiş zamanda təhlil edilə bilər?! İkincisi isə şərt və gələcək məzmunu ehtiva edən “təqdirdə” sözünün “aldıqları” feili sifəti ilə yanaşı işlədilməsi üslubi cəhətdən də norma pozuntusudur. Əcnəbi dilə məxsus hər hansı bir yazını bu formada, yəni feili sifətlərin zaman məzmununu nəzərə almadan tərçümə etsək, bu təkcə qrammatik nöqsan olmaz, eyni zamanda məntiqi yanlışlıq hesab edilər.

Aşağıdakı nümunədə də cümlədəki gələcək zaman motivinin qorunub saxlanılmadığını müşahidə edirik:

“İmtahanın başlanmasına 15 dəqiqə qalmış – saat 09:45-də buraxılış rejimi başa çatır və bundan sonra **gələn** iştirakçılar imtahan binasına buraxılırlar” [<https://dim.gov.az>].

Əslində isə cümlədəki “bundan sonra” ifadəsi feili sifətin zaman seçimi üçün istiqamət verməli, “bundan sonra gələcək iştirakçılar” formasından istifadə olunmalı idi.

Bəzi nümunələrdə isə gələcək zaman məzmunlu feili sifətdən istifadə olunduğu halda, onun cümlənin ümumi məzmununa uyğun gəlmədiyini görürük:

“Beynəlxalq Türk Müəllifləri Birliyinin təşkilatçılığı ilə **keçiriləcək (keçirilən)** III Türk Dünyası Ədəbiyyat və Kitab Festivalı başlayır” [<https://kulis.az>].

Artıq başlayan bir festivalın keçirilməsini təşkil edən birlik haqda danışarkən gələcək zaman məzmununa ehtiyac varmı?! Axı söhbət bir neçə müddət sonra başlayacaq və ya başlaması nəzərdə tutulan bir festivaldan yox, cari zamanda təşkil edilən festivaldan gedir.

Bu nümunələrin sayını daha da artırmaq mümkündür. Əldə etdiyimiz nəticələr onu söyləməyə əsas verir ki, elektron medianın dilində feili sifət şəkilçilərindən çox zaman yerində istifadə olunmur, cümlədə hərəkətlə bağlı əlamətin hansı zaman kəsiyinə aidliyi və bu aidliyin tələb etdiyi ifadə üsulu nəzərdən qaçırılır. Əslində isə feili sifətin feildən götürdüyü xüsusiyyətlər içərisində zaman bildirmə mühüm yer tutur. Təsadüfi deyil ki, feili sifətlərin və onlardan əmələ gəlmiş tərkiblərin

ifadə üsullarının düzgün və zamana müvafiq seçilməməsi ədəbi dilin qrammatik qatı üçün norma pozuntusu hesab olunur.

Bildiyimiz kimi, feilin atributiv-adyektiv forması sayılan feili sifətlərdə zaman anlayışı bildirən əlavə şəkilçilər olmur. Bu anlayış feili sifət əmələ gətirən şəkilçilərin öz daxili məzmununda mövcuddur. Deməli, onlardan istifadə mexaniki xarakter daşımamalı, qrammatik-məntiqi əsaslara uyğun olmalıdır. Çoxsaylı oxucu auditoriyası ilə birbaşa və effektiv təmasda olan elektron medianın dilində isə bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Unudulmamalıdır ki, bu gün media sferasındakı üstünlüyünü qorumaqla keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsini yaşayan elektron media eyni zamanda nitq mədəniyyəti tribunasıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Anar. Seçilmiş əsərləri / Anar. Bakı: Lider, 2004. – 416 s.
2. Əhmədli, N.Ə. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərslik. / N.Ə. Əhmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2014. – 281 s.
3. Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya: [4 cildə] / M.H. Hüseynzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2007. – 280 s.
4. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Ş.Kazımov. Bakı: Nurlan, 2010. – 400 s.
5. Ramiz R. Sevgi açarı: (şeirilər və povest) / Ramiz Rövşən. Bakı: TEAS Press, 2019. – 256 s.
6. Saytlarımız monitorinq aynasında / baş red. S.Əliyeva. Bakı: Təhsil, – 2023. – 456 s.
7. Saytların monitorinqi ilə bağlı hesabat: (daxili istifadə üçün) / red. N.Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2021. – 600 s.
8. <https://www.science.gov.az>
9. <https://dim.gov.az>
10. <https://adu.edu.az>
11. <https://bakimektebləri.edu.az>
12. <https://azertag.az>
13. <https://tehsiljurnali.az>
14. <https://kulis.az>
15. <https://teleqraf.com>
16. <https://report.az>
17. <https://azvision.az>
18. <https://apa.az>
19. <https://axar.az>
20. <https://qaynarinfo.az>
21. <https://qafqazinfo.az>

WAYS OF EXPRESSING TENSIONAL CATEGORIES IN THE PARTICIPLES (BASED ON THE LANGUAGE OF THE ELECTRONIC MEDIA)

SUMMARY

The electronic media, which is strengthening its influence in the media environment day by day, also promote the norms of the modern Azerbaijani literary language. The fact that language rules can accurately reflect the situation of practical application, especially the processes occurring in the grammatical layer of the language, characterizes it as an important source.

The article explains ways to express the category of time in participles. Participle suffixes are grouped into all three tenses, taking into account their structural and semantic differences. The features of their use in the language of the media have been studied. The correct and appropriate use of participle suffixes is characterized as one of the basic requirements of the grammatical norm. All examples involved in the analysis in the article were selected from the language of electronic media.

Keywords: electronic media, grammatical norm, participle, category of tenses, suffix.

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ КАТЕГОРИЙ ВРЕМЕННЫХ ПРИЧАСТИЙ (НА ЯЗЫКЕ ЭЛЕКТРОННЫХ СМИ)

РЕЗЮМЕ

Электронные средства массовой информации, укрепляющие свои влияния изо дня в день, также пропагандируют нормы современного азербайджанского литературного языка. Тот факт, что языковые правила могут точно отражать ситуацию практического применения, особенно процессы, происходящие в грамматическом слое языка, характеризует его как важный источник.

В статье поясняются способы выражения категории времени в причастиях. Суффиксы причастий сгруппированы по всем трем временам с учетом их структурно-семантических различий. Исследованы особенности их употребления в языке СМИ. Правильное и уместное употребление суффиксов причастий охарактеризовано как одно из основных требований грамматической нормы. Все примеры, приведенные в статье, были выбраны с языка электронных СМИ.

Ключевые слова: электронные СМИ, грамматическая норма, причастие, категория времени, суффикс.